

Qarabağın daş dövrü maddi mədəni irsi muzey arxeologiyası müstəvisində (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin nümunəsində)

Nasir Quluzadə

AMEA Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi
e-mail: nasir_quluzade@yahoo.com

Açar sözlər: AZIX, giqantolit, Tağlar, trepanasiyalı kəllə, İsmayılbaş-təpə, sapand daşları, Fərmantəpə, kolleksiya

Giriş

Hazırda dünyanın bir çox ölkələrindəki muzeylərdə maddi mədəni, o cümlədən arxeoloji irsin öyrənilməsi, qorunması və təbliği sahəsində ciddi nailiyyətlər əldə edilmiş, zəngin təcrübə qazanılmışdır. Bu da öz növbəsində muzey arxeologiyası kimi sahənin meydana gəlməsini şərtləndirmişdir. Muzey arxeologiyası muzeylərin elmi-tədqiqat fəaliyyətinin səciyyəvi bir sahəsi olub, burada arxeoloji-çöl axtarış işlərində muzey əməkdaşlarının fəal iştirakını, tapılmış artefaktların laborator-kameral işlənməsini, onların elmi dövriyyəyə gətirilməsini və ekspozisiyada nümayişini özündə ehtiva edir. Hazırda bu sahə həm qərbdə, həm də postsovet məkanında inkişaf etməkdədir [49, s. 343; 46; 47; 48; 50].

Azərbaycanda da muzey arxeologiyası özünəməxsus inkişaf yolu keçmişdir. Bu inkişaf yolunu əsasən Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin tarixində izləmək mümkündür. Bu elm və mədəniyyət məbədi yarandığı gündən Azərbaycanın maddi mədəni, o cümlədən arxeoloji irsinin öyrənilməsi, qorunması və təbliği işində bir çox uğurlara imza atmışdır. Belə ki, 1920-ci ildə arxeoloji tədqiqat işlərinin aparılması ilə məşğul olacaq hər hansı qurum olmadığından Muzey bu şərəfli işi öz üzərinə götürmüşdür. Məhz bu məqsədlə Muzexkursun nəzdində tanınmış alim Y.A.Paxomovun sədrliyi ilə Qədim Abidələri Mühafizə Komissiyası yaradılmışdır. Elə həmin ilin iyun ayında Şirvanşahlar sarayı və Qız qalasına ilk arxeoloji kəşfiyyat səfəri təşkil edilmişdir [36, s. 29; 31, s. 6; 29, s. 178]. 1921-ci ilin iyun ayında isə Gəncə qəzasına ilk arxeoloji ekspedisiya göndərilmişdir [19; 31, s. 6; 29, s. 178]. Ümumiyyətlə, XX əsrin 20-ci illərindən 80-ci illərinədək Muzeyin nəzdində bir neçə arxeoloji ekspedisiya təşkil edilmişdir ki, onların da geniş miqyaslı axtarışları nəticəsində Azərbaycan tarixinin paleolit, tunc, antik və orta əsrlər

dövrlerini təmsil edən xeyli sayda abidə tədqiq olunmuş, saysız-hesabsız artefakt muzeyin müvafiq arxeoloji kolleksiyalarına cəlb edilmişdir [35, s. 5; 36, s. 11-12] (tab. 1, şəkl. 1-7). Kolleksiyalarda yer almış arxeoloji nümunələrin öyrənilərək elmi dövriyyəyə gətirilməsi də muzeyin elmi işçi heyəti tərəfindən bu gün də uğurla həyata keçirilir. Buna misal olaraq işıq üzü görmüş neçə-neçə monoqrafiyanı, kitab-albomu, kataloqu, məqalə və məruzəni göstərmək olar. Bu dövr ərzində həmçinin arxeoloji materialların da təmsil olunduğu ekspozisiya və sərgilər də təşkil edilmişdir. Muzeyin Bərpa laboratoriyasında isə saysız-hesabsız arxeoloji tapıntı restavrasiya və konservasiya işlərinə cəlb olunduqdan sonra ikinci həyat qazanmışdır.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin qədim dövr maddi mədəni irs nümunələri içərisində Qarabağın müxtəlif dövrlərinə aid tapıntılar da var. Belə ki, Muzeyin Arxeologiya fondunda keçən əsrin 20-ci illərində Xocalı kurqanlarından [1], 30-cu illərdə Dolanlar kəndindən [2], daha sonrakı illərdə Şuşadan [3], Laçından [4], Azıxdan [5], Tağlardan [6], Govurqaladan [7], Bərdədən [8] və Qarabağın digər ərazilərindən həm arxeoloji qazıntılar, həm də təsadüf nəticəsində aşkar edilmiş artefaktlar var. Hazırda bu tapıntıların bir hissəsi sərgilənmək üçün ekspozisiyanın müvafiq vitrin və podiumlarında yerləşdiriliblər (tab. 1, şəkl. 8).

Bu tədqiqatın da əsas məqsədi Qarabağın məhz daş dövrü maddi mədəni irsini muzey arxeologiyası müstəvisində təqdim etməkdir. İlk öncə onu qeyd etmək ki, bu mövzu ilə bağlı xüsusi araşdırma olmayıb. Yalnız, Qarabağın maddi mədəni irsinin muzey arxeologiyası müstəvisində təqdiminə müəyyən qədər tədqiqatçı F.S.Xəlillinin monoqrafiyasında rast gəlik [31]. Bundan başqa onun muzey kolleksiyasında yer almış Qarabağın son tunc və ilk dəmir dövrü tapıntılarına həsr etdiyi məruzə də müəyyən qədər maraq doğurur. Bu məruzədə Muzeyin arxeoloji kolleksiyasında Xocalı nekropolundan, Ağdam rayonu ərazisindəki Şümürütəpə, Qalatəpə və Üzərliktəpə abidələrindən, Bağat ərazisindən, Şuşa, Xankəndi yaxınlığındakı Ballica və Füzuli rayonunun Molla-Məhərrəmli kəndlərindən tapılmış gil, tunc, dəmir, şüşə və s. tərkibli maddi nümunələrin qorunması haqda məlumat verilmişdir [30].

2014-cü ildə tərəfimizdən, muzey kolleksiyasına daxil edilmiş Qarabağın neolit dövrünə aid İsmayılbəytəpə abidəsində aparılmış arxeoloji qazıntılara və oradan tapılmış artefaktlara ayrıca məruzə həsr edilmişdir [33].

Qarabağın paleolit dövrü tapıntıları

Azıx kolleksiyası. Qarabağın paleolit dövrü tapıntılarında bəhs edilən burada əsasən muzeyin arxeoloji kolleksiyasında yer almış Azıx tapıntıları önə gəlir. Bu tapıntıların müəllifi mərhum arxeoloqumuz M.M.Hüseynov olmuşdur. O, 1953-cü ildə muzeyin əməkdaşı kimi Bakıya dəvət olunmuş sovet-rus alimi S.N.Zamyatnin rəhbərliyi altında ilk dəfə Qazax rayonuna təşkil edilmiş paleolit dövrü üzrə arxeoloji kəşfiyyat işlərinə qoşulmuşdu [41, s. 5-6]. M.M.Hüseynovun qazandığı təcrübə ona 1956-cı ildə Muzeyin tərkibində ilk dəfə Paleolit arxeoloji ekspedisiyasını yaratmağa imkan vermişdi [40, s. 8].

M.M.Hüseynovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası 1960-cı ildə ən böyük uğuruna Azıx mağarasını aşkar etməklə nail olmuş oldu. Onun rəhbərliyi ilə 1960-1987-ci illərdə Azıx mağarasında aparılmış arxeoloji axtarışlar nəticəsində on mədəni təbəqədən, daş dövrünün ayrı-ayrı inkişaf mərhələsinə aid 10 mindən artıq daş məmulatı və milyondan artıq ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdı [24, s. 4]. Həmin tapıntılar arasında bəzi məlum nümunələr isə Azərbaycan tarixi üçün xüsusi elmi əhəmiyyət kəsb edir.

Bu tapıntıların bir hissəsi 1964-cü ildən başlayaraq Muzeyin arxeoloji kolleksiyasına təhvil verilir. Bu proses sonrakı illərdə də davam edir. Azıx kolleksiyasını təşkil edən həmin materiallar fondun 18 (inv. № 14311–14397), 19 (inv. № 14398-14677), 27 (inv. № 21559-21633), 29 (inv. № 23619) və 32 (inv. № 27257) №-li inventar kitablarında qeydə alınmışdır. Göründüyü kimi ümumilikdə 369 inventar nömrəsilə 1291 saxlanma vahidində müxtəlif təyinatlı və tərkibli Azıx tapıntısı qeydə alınıb. Qeydiyyatda alınmış həmin tapıntılardan yalnız 102 inventar sayı altında 206 saxlama vahidi fondun 72 №-li şkafında qorunur, 35 ədədi isə ekspozisiyanın müvafiq vitrinlərində yerləşdirilmişdir (tab. 2, şəkl. 1). Bu günə kimi Azıx materiallarının 44 ədədi elektron pasportlaşdırılmaya cəlb olunub.

İnventara salınmış Azıx tapıntılarının sayı ilə fondada qorunan nümunələrin sayı arasında kəskin fərq mövcuddur. Əlbəttə, bu da səbəbsiz olmayıb, M.M.Hüseynovun əmək fəaliyyətini digər elmi-tədqiqat qurumunda davam etdirməsi ilə bağlıdır. Belə ki, o, 1958-ci ildə Tarix İnstitutuna keçdikdən sonra “Paleolit arxeoloji ekspedisiyası” öz fəaliyyətini həmin qurumda davam etdirməli olmuşdur. Bununla da, M.M.Hüseynov Arxeologiya fondunun inventar kitablarına daxil edilmiş, ancaq ekspozisiyada nümayiş etdirilməyən xeyli sayda Azıx, eləcə də Damcılı-Daşsalahlı tapıntılarını tədqiq etmək məq-

sədilə müvəqqəti özündə saxlamışdır. Onun vəfatından sonra isə həmin materiallar Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fondunda saxlanılır. Təəssüf ki, Muzeyin Arxeologiya fondunun inventar kitablarında qeydiyyatda olan həmin tapıntılar hələ də Muzeyə qaytarılmamışdır [31, s. 14].

Konkret olaraq, kolleksiyaya daxil olan tapıntılara gəldikdə, onları iki qrupa – daş məmulatına və osteoloji materiallara ayırmaq mümkündür. Kolleksiyaadakı daş məmulatı əsasən III, eləcə də V-X mədəni təbəqələrdən tapılmış əmək alətlərindən ibarətdir. Burada fərq yalnız ondadır ki, III, V və VI mədəni təbəqələrinin əmək alətləri çaxmaqdaşından, VII-X təbəqələrin əmək alətləri isə çaydaşından hazırlanmışdır. Ən qədim daş nümunələr Azıx mağarasının girişi səviyyəsindən 12-14 m dərinlikdə yerləşən alt qatlarda tapılmışdı. Onların çoxu çay daşlarından düzəldilən kobud çapma alətləri, o sıradan ağızda itiləyici qopartma işləri aparılmış protoçopper, protoçoppinq və ərsinlərdən ibarətdir. Bunlarla yanaşı nüvəvari və ya bir ucu şişlənmiş kubvari alətlər, qəlpələr, iri ölçülü çopper və çoppinqlər tapılmışdır. İşlənməkdən çoxunun səthi sürtülüb pardaxlanmışdır. Burada tapılan bəzi alətlər tipoloji baxımdan əl çapacaqlarının prototipi hesab edilir. Həmin qatların daş məmulatına istehsal tullantıları və alət hazırlamaq üçün Quruçay dərəsindən yığılıb mağaraya gətirilən təbii çay daşları da daxildir. Hazırda Muzeydə Quruçay mədəniyyəti sakinlərinə aid 10 ədəd çaydaşdan bəsit əmək aləti mühafizə edilir [16].

Azıx kolleksiyasının 1,8-1,2 milyon il bundan öncə meydana gəlmiş Quruçay mədəniyyətini təmsil edən bu daş alətləri arasında 1974-1975-ci illərdə aparılmış qazıntılar zamanı VIII təbəqədən tapılmış 4-5 kq ağırlığında nəhəng alət diqqət cəlb edir [17]. İki əllə istifadə olunmuş bu cür alətlər şərti olaraq gıqantolit və ya çoppinq-qıqantollit adlandırılır (tab. 2, şəkl. 2). Qıqantolitlər 1976-cı ildə Leninqrad (Sankt-Peterburq) şəhərindəki Arxeologiya İnstitutunun arxeoloji-texnoloji laboratoriyasında da araşdırılmış, paleolit dövrü üçün ən nadir və maraqlı əmək alətləri kimi dəyərləndirilmişdir [24, s. 58]. Ümumiyyətlə, Azıx düşərgəsindən 3 ədəd belə daş alət tapılmışdır. 8 ədəd oxşar copper-gıqantolit 2012-ci ildə yaradılmış və arxeoloq A.Ə.Zeynalovun rəhbərlik etdiyi Paleolit arxeoloji ekspedisiyası Gəncə-Qazax dəstəsinin qazıntıları zamanı Mingəçevir su anbarı ətrafında yerləşən Qaraca və Bozdağ qədim insan düşərgələrindən tapılmışdır. Bunlar Azıx mağarasından kənardə tapılmış ilk nümunələrdir [42, s. 40-42; 43, s. 51-52].

Azıx kolleksiyasındakı digər daş məmulatı 700-500 min il əvvələ aid Qədim Aşel və 400-200 min il əvvələ aid Orta Aşel dövrlərini təmsil edir.

Onlar çaydaşı və çaxmaqdaşdan yüksək texnika ilə hazırlanmış əl çapacaqlarından, qaşov tipli, itiüclü əmək alətlərindən, eləcə də xammal və nukleuslardan ibarətdir. Azıx mağarasının sakinləri mövcud alətləri təkmilləşdirmiş, itiüclular, cilalayıcılar, burğular və bizlər kimi yeni alətlər də yaratmışlar. Muzeydə Azıx mağarasından aşkar olunmuş qədim Aşel və orta Aşel mədəniyyətlərinə aid çaydaşı və çaxmaqdaşdan əl çapacaqları, qaşov tipli, itiüclü əmək alətləri, xammal və nukleuslar mühafizə edilir [9].

AZIX kolleksiyasının say baxımından ən kiçik hissəsini osteoloji materiallar təşkil edir. Onların arasında 1975-ci ildə Muzeyə təhvil verilmiş və o vaxtdan burada mühafizə edilən ən maraqlı, eyni zamanda ən əhəmiyyətli və qiymətli nümunə azıxantropun alt çənəsidir [18]. 1968-ci ilin iyun ayında mağaranın orta aşel dövrünə aid V təbəqəsinin III horizontunda əmək alətləri ilə birlikdə tapılmış bu qədim insan çənəsinin [38, s. 15], 20-25 yaşlarında qadına məxsus olması fikri irəli sürülür [44, s. 58]. Bir daha xatırladaq ki, çənə fraqmentinin sağ hissəsi tam qalmışdır. Onun əsası və üzərində olan üç azı dişinin yerləşdiyi çənə şaxəsinin çox hissəsi yaxşı saxlanmışdır. Çənə üzərində olan dişlərdən sonuncusu tam vəziyyətdə, ikisi isə qazıntı zamanı sınımışdır. Çənənin mulyajı ekspozisiyada son zamanlara kimi nümayiş etdirilib.

Muzeyin Xüsusi fondunda qorunan həmin çənə fraqmenti təbii ki, mü-təxəssislərin diqqətindən kənar qalmamışdır. Belə ki, keçən əsrin 70-80-ci illərində çənə, palentoloq D.V.Hacıyev və antropoloq R.M.Qasımova tərəfindən tədqiq edilərək öyrənilmişdir. D.V.Hacıyevin (eləcə də M.M.Hüseynovun) fikrincə, Azıxadamı son arxantropolarla erkən paleoantropolar arasında keçid mərhələsini təmsil edir [38, s. 20] (tab. 2, şəkl. 3). Antropoloq R.M.Qasımova isə apardığı müqayisəli-morfoloji təhlillərə əsasən Azıx adamını paleoantropoların lokal variantı hesab etmiş və onu “Azıx paleoantropu” adlandırmışdır. O, “Azıx paleoantropu”nun mütləq yaşının isə M.M.Hüseynovla [28, s. 20] razılaşaraq 250 min il olmasını bildirmişdir. Lakin, Muzeyin Xüsusi fondunun inventar kitabındakı qeyddən məlum olur ki, bu paleoantropoloji qalıq V təbəqənin III deyil, V horizontundan tapılıb. Bu isə Azıx adamına məxsus çənənin mütləq yaşını 350-400 min ilə qədər uzadır [44, s. 55-58].

AZIXantrop çənəsi, eləcə də digər Azıx tapıntıları 2002-ci ildə sentyabrın 7-dən oktyabrın 1-dək Beynəlxalq İNTAS-2000 proqramı çərçivəsində də öyrənilmişdir. Bu proqrama uyğun olaraq Avropa ölkələrindən başda professor H.dö Lümley olmaqla 32 görkəmli alim Bakıya gəlib çoxtəbəqəli Azıx və digər düşərgələrdən tapılmış maddi mədəniyyət qalıqları ilə tanış olmuş,

bu tapıntıların dünya arxeologiya, paleontologiya və paleoantropologiya elmləri üçün müstəsna elmi əhəmiyyəti yekdilliklə qeyd edilmişdir [26, s. 14].

Azıx kolleksiyasına aid osteoloji materialların digər qrupunu heyvan sümükləri təşkil edir. Belə ki, hazırda ekspozisiyada nümayiş etdirilən sümük qalıqları mağara ayısının dişlərindən [10] və çənəsindən [11], nəhəng maralın buynuzlarından [12], müxtəlif heyvan sümüklərindən [13] və balıq sümüyü [14] kimi nadir osteoloji materialdan ibarətdir.

Tağlar kolleksiyası. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyindəki Qarabağın daş dövrü maddi mədəni irs nümunələri arasında Tağlar tapıntıları da vardır. Bu tapıntılar da mərhum arxeoloq M.M.Hüseynov tərəfindən 1963-cü ildən 1986-cı ilədək müəyyən fasilələrlə aparılmış arxeoloji qazıntı işləri zamanı Tağlar Mustye düşərgəsində aşkar edilmişdir (tab. 2, şək. 4). 6 mədəni təbəqənin qeydə alındığı Tağlar mağarasında aşkar olunmuş əmək alətlərinin əksəriyyəti çaxmaq daşından hazırlanmışdır. Onların içərisində qırmızı, sarı, yaşıl və başqa rəngli nümunələr var. Əsas yeri iti uclu və qaşov tipli alətlər tutur. Daş alətlər içərisində bıçaq, kəsici, biz, dişli və kəzli alətlər də qeydə alınmışdır. Ümumilikdə, həmin düşərgədən 5 mindən artıq daş məmulatı, 8-9 ocaq yeri və 6 minə yaxın ovlanmış heyvan sümükləri tapılmışdır [40, s. 12, 48-53, 168-176; 37, s. 8-13, 56-60; 28, s. 39-41, 44; 25, s. 41-45; 27, s. 60-62]. Arxeologiya fondunun Tağlar kolleksiyası 370 ədəddən çox daş alətdən və qəlpədən ibarətdir. Onlardan 21 ədədi daimi ekspozisiyada nümayiş etdirilir (tab. 2, şək. 5). Təəssüf ki, Tağlar mağarasından tapılmış fauna qalıqları muzeyin arxeoloji kolleksiyasında yer almamışdır.

Qarabağın neolit və xalkolit (eneolit) dövrü tapıntıları

Çalağantəpə kəlləsi. Muzey kolleksiyasının Qarabağın daş dövrü maddi mədəni irs nümunələri arasında neolit dövrü tapıntıları da var. Bu tapıntılar arasında trepanasiya dəliyi olan paleoantropoloji material da qorunur (tab. 2, şək. 6). Kəllə AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun əməkdaşı, arxeoloq F.E.Quliyev tərəfindən Arxeologiya fonduna təhvil verilmişdir [15].

Arxeoloq T.İ.Axundovun şifahi məlumatına görə, bu kəllə 1985-ci ildə arxeoloq İ.H.Nərimanovun rəhbərliyi altında Ağdam rayonunun Əfətli kəndindən şimalda yerləşən Çalağantəpədə 4 m dərinlikdən, 27 saylı oval formalı torpaq qəbirdə tapılmışdır. Həmin qəbirdə skelet bükülü vəziyyətdə uzadılmışdır. İlkin tədqiqatlara əsasən burada dəfn olunan fərdin qadın olduğu müəyyən olunmuşdur. Həsirə bükülmüş cəsədin üzərinə oxra səpilmişdir. Qəbirin avadanlığı isə çox kasıb olub, yalnız boruşəkilli və qabırğa sümüyündən hazırlanmış dəlikli asmalardan ibarət olmuşdu. Məlumat üçün onu da bildirək

ki, bu qədim yaşayış məskəninin e.ə. V minilliyə aid olması radiokarbon üsulu ilə müəyyən edilmişdir [45, s. 11].

Kəllədə maraq doğuran məqam onun üzərində trepanasiya əməliyyatının nəticəsi olan 2x2 sm ölçüdə dəliyin olmasıdır. Əməliyyatın izlərini trepanasiya dəliyinin ətrafında da müşahidə etmək mümkündür. Trepanasiya əməliyyatı əmgək nahiyəsində aparılmış, bu zaman ehtimal ki, dəvəgözü və çaxmaqdaşından hazırlanmış bıçaqlardan, sümük və mis bizlərdən istifadə olunub. Bunu deməyə Çalağantəpədən adı çəkilən alətlərin tapılması əsas verir [45, s. 7]. Trepanasiyalı dəliyin necə və nə məqsədlə açılması ilə bağlı ehtimallar 2013-cü ildə Çalağantəpə kəlləsinə həsr olunmuş məruzədə öz əksini tapmışdır [32].

Trepanasiyalı kəllə Azərbaycanın həmdövr abidələri içərisində İsmayılbəytəpə yaşayış yerinin qazıntıları zamanı da tapılmışdı. Lakin, İsmayılbəytəpə abidəsindən tapılmış kəllə, üzərində iki trepanasiya dəliyinin olması və şəxsin əməliyyatdan sonra uzun müddət yaşaması ilə fərqlənir [23, s. 155-156]. Daha bir trepanasiya dəlikli kəllə 1971-ci ildə Xaçbulaq nekropolunda aparılan arxeoloji qazıntı zamanı e.ə. I minilliyə aid 2 №-li daş qutu qəbirdə tapılmışdır. Tapıntının müəllifi H.P.Kəsəmənlinin fikrincə bu kəllə cavan qadına məxsus olmuşdur. O, kəllənin qadına məxsus olmasını qəbir avadanlığı ilə əlaqələndirmişdir [39, s. 59]. Digər bir məsələ bu əməliyyatların nə məqsədlə aparılmasıdır. İlk öncə vurğulayaq ki, əksər tədqiqatçılar bu qəbirdən olan əməliyyatların cərrahi məqsədlə həyata keçirildiyini söyləyirlər. Bu mülahizənin doğruluğunu sübut edən xeyli dəlillər mövcuddur. Hesablamalar göstərir ki, bu tip cərrahi əməliyyatlar canlı insan üzərində aparılmasına baxmayaraq əksəriyyəti uğurla nəticələnmiş, həmin insanlar əməliyyatdan sonra da yaşamaqda davam etmişlər.

Digər mülahizəyə görə isə trepanasiya əməliyyatı insan dünyasını dəyişdikdən sonra aparılmışdır. Məqsəd isə həmin insanın bədənində, xüsusilə başında olan “şər qüvvəni” buraxmaq olmuşdur. Hətta, İllinoys hinduları son dövrlərə kimi trepanasiya əməliyyatını dünyasını dəyişmiş insandan ruhun rahat çıxması üçün icra edirdilər. Əlbəttə ki, bunu müxtəlif dövrlərdə mövcud olmuş dini təsəvvürlərlə və inanclarla da əlaqələndirmək olar.

Fraqmentlər şəklində olan Çalağantəpə kəlləsi 2011-ci ildə Yaradıcı Qadınlar Assosiasiyası və MSXƏEBM (Muzey Sərvətlərinin və Xatirə Əşyalarının Elmi Bərpa Mərkəzi) tərəfindən 80 faiz bərpa və konservasiya edilmişdir. Bərpadan sonra Çalağantəpə kəlləsi Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində təşkil olunmuş «Muzey eksponatlarının ikinci həyatı-2» adlı sərgidə

nümayiş etdirilmişdir [34, s. 5-6]. Hazırda bu kəllə ekspozisiyada nümayiş etdirilir.

İsmayılbəytəpə kolleksiyası. Muzey əməkdaşlarının fəal iştirak etdikləri ekspedisiyalardan biri AMEA Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun “Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası”dır (rəhbəri t.ü.f.d. X.İ. Al-məmmədovdur). Ekspedisiyanın tərkibinə 2011-ci ildə 1, 2012-ci ildə 4, 2013-cü ildə isə 8 nəfər Muzey əməkdaşı daxil olmuşdu. Ekspedisiya Qarabağ bölgəsindəki arxeoloji abidələrin tədqiqini həyata keçirmişdir [33, s. 93] (tab. 2, şək. 7-8).

“Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası” tədqiqat planına uyğun olaraq Qarabağın erkən əkinçi-maldar tayfalarına aid yaşayış yerlərinin arxeoloji tədqiqini də davam etdirmişdir. Ekspedisiyanın əsas tədqiqat obyektini olan İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış məskənində arxeoloji qazıntılara 2012-ci ildə başlanılmışdır. Həmin ildə sahəsi 200 kv. m olan 2 kvadrat (1A və 2A) qazılaraq tədqiq edilmişdi [20]. 2013-cü ildə də qazıntı sahəsinə daha 2 kvadrat (3A və 2B) əlavə edilmiş və onun ümumi sahəsi 400 kv.m-ə çatdırılmışdır [21]. Qazıntılar zamanı düzbucaqlı və dairəvi plan quruluşuna malik 8 tikili qalığı aşkar edilmişdir. Tikinti materialı kimi samansız çiy kərpic və palçıqdan istifadə edilmiş, divarlar palçıqla süvanmışdır. Evlərin divarlarının eni 0,5-1,4 m arasında dəyişir. Aşkar edilmiş tikili qalıqlarından biri olan 16 saylı evin hündürlüyü 1,9 m-dir.

Aparılan arxeoloji tədqiqatlardan belə nəticə hasil olundu ki, İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri ümumilikdə Qafqaz neolitinin açıq qalmış problemlərinin öyrənilməsi üçün mühüm əhəmiyyət kəsb edir. Müxtəlif dərinliklərdən götürülmüş, İsrail və Almaniyanın müvafiq laboratoriyalarına göndərilmiş nümunələrin C¹⁴ analizlərinin nəticələrinə görə İsmayılbəytəpə neolit dövrü yaşayış yeri e.ə. VI minilliyin II rübündə mövcud olmuşdur [23, s. 160].

“Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası”nın 2012-2018-ci illərdə apardığı qazıntılar və kəşfiyyat səfərləri zamanı əldə olunmuş maddi mədəniyyət nümunələrinin 158 ədədi daimi mühafizə üçün Muzeyə təhvil verilmişdir (tab. 3, şək. 1). Arxeologiya fonduna daxil olduqdan sonra onlara müvafiq inventar nömrələri verilmiş, 29 (inv. № 23933-23938; 23940-23944) və 33 (inv. № 28023, 28024, 28026, 28815, 28816) nömrəli inventar kitablarında qeydiyyatı alınmışlar. Onlardan 156 ədəd nümunə fondun elektron pasport bazasına daxil edilmişdir, həmin tapıntılar qablaşdırılaraq fondun 75 №-li

şkafında və digər saxlanc yerlərində yerləşdirilmişlər. 2014-cü ildə hazırlanmış məruzədə İsmayılbəytəpə tapıntıları nəzərdən keçirilmişdir.

Yuxarıda təqdim olunan materialların bir qismi sınımış halda olub, fraqmentlərdən ibarət idi. Muzeyin Bərpa laboratoriyasında təcrübəli bərpaçı rəsamlar tərəfindən tamamilə fraqmentlərdən ibarət olan 9 ədəd saxsı qab bərpa edilmiş, 24 ədəd gil sapand daşı və 2 ədəd çiy inşaat materialı isə konservasiya olunmuşdur. Bu istiqamətdə işlər indi də davam etdirilir (tab. 3, şəkl. 2).

Muzey Qarabağın neolit dövrü arxeoloji irsinin təbliği istiqamətində də əməli işlər görür. Belə ki, İsmayılbəytəpə tapıntılarının 28 ədədi (24 ədəd gil sapand daşı, 2 ədəd təsərrüfat küp, 2 ədəd çiy kərpic) nümayiş üçün ekspozisiyanın müvafiq vitrinində yerləşdirilmişdir (tab. 3, şəkl. 3).

Fərmantəpə kolleksiyası. Arxeologiya fondunun Qarabağ kolleksiyasında 2013-cü ildə “Qarabağ neolit-eneolit arxeoloji ekspedisiyası”nın Ağdam rayonunun Ayaq Qərvənd kəndi yaxınlığındakı Fərmantəpə abidəsində (e.ə. IV minilliyin əvvəlləri) apardığı arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar olunmuş bir ədəd saxsı badya da var. Xalkolit dövrünə aid olan həmin badya Arxeologiya fonduna daxil edildikdən sonra 29 (inv. № 23939) nömrəli inventar kitabında qeydiyyatda alınmışdır (tab. 3, şəkl. 4). Onun gilinə saman əlavə edilib. Hər iki səthi narıncı rəngdə olub, hamardır. Düz oturacaqlıdır. Daxili və xarici səthində paralel üfüqi xətlər var. Formasına görə ehtimal etmək olar ki, qab əldə hazırlanmış, fırlanan alətdə hamarlanmışdır. Qabın hündürlüyü 14, ağızının diametri 17, gövdəsinin diametri 17, oturacağıın diametri isə 8,5 sm-dir. Badya sərginlənmək üçün ekspozisiyanın müvafiq vitrinində yerləşdirilmişdir.

Fərmantəpə abidəsində həmçinin son tunc-erkən dəmir dövrünə aid iki sallama qəbir də aşkar edilmişdir [22, s. 414-415]. Həmin qəbirlərdə tapılmış iki ədəd saxsı çölmək və bir ədəd dolça da Arxeologiya fondunda qorunur.

Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin keçən əsrin 20-ci illərindən bu günə kimi Qarabağın daş dövrü maddi mədəni irsinin öyrənilməsi, qorunması və təbliği sahəsində gördüyü işlərə arxeoloji tapıntıların öyrənilməsi və nəşri, restavrasiya və konservasiyası, fond şəraitində qorunması, ekspozisiyada və sərgilərdə nümayişi aiddir. Görülən işlər içərisində ən vacibi isə toplama işi vasitəsilə mövcud Qarabağ kolleksiyasının daha da zənginləşdirilməsidir. Hazırda zənginləşməkdə olan Qarabağ kolleksiyasında Azıx və Tağlar kimi ibtidai insan düşərgələrində, eləcə də erkən əkinçi-maldar tayfalara məxsus Çalağantəpə, İsmayılbəytəpə və Fərmantəpədə tapılmış artefaktlar yer almış-

dır. Bu tapıntılar muzey arxeologiyasının əsas obyektlərindən birini təşkil edir.

Bununla belə, Qarabağ kolleksiyasında mezolit dövrünə aid tapıntılar yer almayıb. Bu da onunla əlaqədardır ki, Qarabağda aparılmış arxeoloji qazıntılar zamanı qədim insan düşərgələrində mezolit dövrünə aid mədəni təbəqələr müəyyən olunmamışdır. Ümid etmək olar ki, 2020-ci ildə şanlı ordumuz tərəfindən işğaldan azad olunmuş Qarabağ ərazisində aparılacaq genişmiqyaslı arxeoloji axtarışlar nəticəsində mezolit dövrü boşluğu da aradan qaldırılacaq.

Qarabağın daş dövrü kolleksiyasındakı boşluqlardan biri yuxarıda qeyd edildiyi kimi Muzeyin Arxeologiya fondunun inventarında olan AZIX tapıntılarının bir hissəsinin məlum səbəblərdən Arxeologiya və Etnoqrafiya İnstitutunun fondunda saxlanmasıdır. Təəssüflər olsun ki, AMEA-nın nəzdində olan hər iki elmi qurum arasında bu problemin aradan qaldırılması ilə bağlı ən yüksək səviyyədə aparılmış danışıqlar bu günə qədər müsbət nəticə verməmişdir. Ümid edək ki, 27 il sonra Qarabağın işğaldan azad olunması bu problemin də həllinə öz müsbət təsirini göstərəcək.

Əşyavi və sənədli mənbələr:

1. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 1437, 1438, 1439, 1458, 1465, 1403, 1405, 1406, 1408
2. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 1485, 1168, 1150, 1488, 1201, 1140, 1144, 1208, 1171
3. MATM Arxeologiya fondunun materialı: inv. № 1057
4. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 407, 410, 411, 408, 412, 409
5. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 14142, 14149, 14286, 14210, 14199, 14293, 14266
6. MATM Arxeologiya fondunun materialları: s/q. № 229, 94, 364, 327, 52, 71, 412, 187, 465, 447, 431, 28
7. MATM Arxeologiya fondunun materialları: s/q. № 42, 38, 132, 136, 12, 133, 43, 29, 132, 35, 96, 66, 117
8. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 24248, 24247, 24241, 24244, 24243
9. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 14372; 14381; 14386; 14429; 21616-216333
10. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 10-11
11. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 12
12. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 13-15

13. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 5-8
14. MATM Arxeologiya fondunun materialları: AF 04 (2151)
15. MATM Arxeologiya fondunun materialı: inv. № 24978
16. MATM Arxeologiya fondunun materialları: inv. № 21564-21573
17. MATM Arxeologiya fondunun materialı: inv. № 21573
18. MATM Xüsusi fondun materialı: inv. № 163
19. MATM Sənədli Mənbələr fondunun materialı: inv. № 36;

Ədəbiyyat

1. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyasının apardığı arxeoloji tədqiqatların qısa hesabatı / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar-2012, Bakı, 2013, s. 74-82
2. Alməmmədov X.İ., Quluzadə N.V. “Qarabağ neolit-eneolit ekspedisiyası”nın 2013-2014-cü illərdə apardığı arxeoloji tədqiqat işləri / Azərbaycanda arxeoloji tədqiqatlar – 2013-2014, Bakı, 2015, s. 60-74.
3. Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələr toplusu. I kitab, Bakı: “Çap Art” Nəşriyyat evi, 2016, 448 s.
4. Alməmmədov X.İ. Cənubi Qafqaz neolitində yeni sosial-mədəni məkanın - Qarabağın erkən oturaq əkinçi mədəniyyətinin təşəkkülü // Azərbaycan arxeologiyası, cild 21, № 1, 2018, s. 152-176
5. Azərbaycan arxeologiyası. Altı cildə, I cild. Bakı: Şərq-Qərb, 2008, 448 s.
6. Cəfərov Ə.Q. Quruçay dərəsində. Bakı: Azərnəşr, 1990, 64 s.
7. Cəfərov Ə. Azıx dünya arxeologiyasında / Akademik İqrar Əliyevin 80 illiyinə həsr olunmuş elmi konfransın materialları, 12 mart 2004, Bakı: Elm 2004, s. 13-16
8. Cəfərov Ə.Q. Azərbaycanın ilk sakinləri. B.: Elm, 2004, 220 s.+illüst.
9. Hüseynov M.M. Uzaq daş dövrü. Bakı: Gənclik 1973, 72 s.
10. Xəlilli F.S. Azərbaycan Tarixi Muzeyinin ilk arxeoloji səfərləri (1921-22-ci illər) / Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2004, Bakı, 2004, s. 178-183.
11. Xəlilli F.S. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində mühafizə edilən Qarabağ materialları (son tunc və ilk dəmir) / “Qarabağın tarixi, arxeologiyası, etnoqrafiyası və Bərdə şəhərinin 3000 illiyi” elmi praktik konfransın materialları, Bərdə, 29-30 mart 2009, s. 157-159
12. Xəlilli F.S. Arxeoloji materiallar Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində mənbə kimi (Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin materialları əsasında). Bakı: Elm və təhsil, 2017, 178 s.
13. Quluzadə N.V., Ağayev G.C. Çalağantəpə kəlləsi qiymətli eksponat və paleoantropoloji mənbə kimi / Ümumilli lider Heydər Əliyevin anadan olmasının 90 illiyinə həsr olunmuş “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” III Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Ziya, 2013, s. 159-165

14. Quluzadə N.V., Alməmmədov X.İ. Qarabağın arxeoloji abidələrinin öyrənilməsində və təbliğində Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyinin rolu (2011-2013-cü il tapıntıları əsasında) / “Azərbaycan tarixinin öyrənilməsində muzeylərin rolu” IV Respublika elmi konfransının materialları, Bakı: Ziya, 2014, 200 s. 91-102
15. Muzey eksponatlarının ikinci həyatı – 2. Bərpə olunmuş muzey eksponatlarının sərgisi. Bakı: «Ziya» NPM, 2012, 32 s.
16. Vəlixanlı N. Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80 // Azərbaycan Tarixi Muzeyi-80, Bakı: Elm, 2001, s. 3-15;
17. Vəlixanlı N. Tarixi yaddaşımızın, mədəni irsimizin qoruyucusu Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-90 // Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyi-2010. Bakı: Elm, 2010, s. 9-18
18. Бахшиева А.Т. Из истории музейного дело в Азербайджана (на материалах Музея Истории Азербайджана). Баку: Элм, 2005, 152 с.
19. Джафаров А.К. Мустьерская культура Азербайджана (по материалам Тагларской пещеры). Баку: Элм, 1983, 100 с.
20. Гаджиев Д.В., Гусейнов М.М. Первая для СССР находка ашельского человека (Азербайджан, Азыхская пещера) // Юбилейный сборник «Ученых записок» Азгосмединститута, 1970, т. XXXI, с. 13-21
21. Гаджиев Д.В., Кесаманлы Г.П. Трепанация черепа в Азербайджане в древности. // Азербайджанский Медицинский журнал, № 12, Баку, 1977, с. 54-61
22. Гусейнов М.М. Древний палеолит Азербайджана. Баку: ТекНур, 2010, 220 с.
23. Замятнин С.Н. Разведки по каменному веку в Азербайджане осенью 1953 г. // Tarix institutunun əsərləri, XIII cild, Bakı 1958, s. 5-19
24. Зейналов А.А., Кулаков С.А. Еще раз к вопросу о Куручайской культуре / Труды V (XXI) Всероссийского Археологического съезда в Барнауле–Белокурихе, Том I, 2017, с. 39-42
25. Зейналов А., Бабаи П. Исследование палеолита Азербайджана (от Дамджылы до...) / Исследование по археологии Азербайджана. Сборник статей, посвященный 70-летию Гошгара Гошгарлы, 2019, с. 45-54
26. Касимова Р.М. Первая находка самого древнего пещерного человека на территории СССР (Азербайджанская ССР, Азых). Баку: Элм, 1986, 68 с.
27. Нариманов И.Г., Азимов М.С. Энеолитическое поселение Чалагантепе. Баку: Элм, 1985, 12 с.
28. Нестеров Е.А. Археологическая экспозиция университетского музея как способ раскрытия информационного потенциала историко-культурного наследия // Вестник Томского Государственного университета. Культурология и искусствоведение, 2012, № 1(5), с. 59-69

29. Нестеров Е.А. Проблемы музейной археологии в трудах российских исследователей XIX – начала XX в. // Вестник Томского Государственного университета. История. 2013. № 2(22), с. 196-198
30. Мухаметшина А.С. Археология в музее: проблемы приема и учета коллекций (из опыта Музея археологии Татарстана Института археологии им. А.Х. Халиковаан рт) / VII Халиковские чтения: средневековые археологические памятники Поволжья и Урала: проблемы исследований, сохранения и музеефикации. Материалы Всероссийской научно-практической конференции, посвященной 50-летию Билярской археологической экспедиции том. 1. - сер. Археология евразийских степей, 2017, с. 228-233
31. Яненко А.С. Музейная археология советской Украины 1920-х — первой половины 1930-х гг.: этапы развития // Археологія і давня історія України: Зб. наук. пр., Киев: ІА НАН України, 2012, Вип. 9, с. 343-350
32. Andrew S. Ackerman. Making Archeology Relevant: Teaching in the Museum // *The Biblical Archaeologist*, Vol. 43, No. 3 (Summer, 1980), pp. 163-167

Summary

Stone Age material cultural heritage of Karabakh is on the context of museum archeology (on the example of the National History Museum of Azerbaijan)

Nasir Guluzadah

The presented article deals with the subject of museum archeology - the study, preservation and exhibition of ancient material cultural heritage. The article presents the Stone Age findings of Karabakh as examples of ancient material cultural heritage. These findings are included in the archeological collection of the National History Museum of Azerbaijan. The issues of finding of the Stone Age materials, their preserving in the fund and exhibiting in the exposition are touched upon in the article.

Stone tools found in the monuments of Azykh and Taglar predominate among the Stone Age findings of included in the collection. A giant tool weighing 4-5 kg - giantolite, which was found in the 8th layer during excavations in 1974-1975, attracts more attention among them. The article also emphasizes the importance of exhibiting this tool, which represents the culture of Guruchay.

Other examples of archeological heritage of Karabakh involved in the article are artifacts found in the monuments of Chalangantepe, Ismayilbeytepe and Farmantepe. These artifacts consist of trepanned skull, economy and household utensils, slingstones, raw bricks and stone tools. These examples, which represent the 6th-4th millenniums BC, are valuable material sources that reflect the way of life of the agricultural and cattle-breeder tribes of Karabakh.

The scientific novelty of the article is the first coverage of the Stone Age material cultural heritage of Karabakh through the prism of museum archeology.

Keywords: Azykh, giantolite, Taglar, trepanned skull, Ismayilbeytepe, slingstones, Farmantepe, collection

Резюме

Материально-культурное наследие Карабаха каменного периода в контексте музейной археологии (на примере Национального Музея Истории Азербайджана)

Насир Гулузаде

Данная статья посвящена предмету музейной археологии – вопросам изучения, сохранения и экспонирования древнего материально-культурного наследия. В статье представлены находки каменного века Карабаха как образцы древнего материально-культурного наследия. Эти находки включены в археологическую коллекцию Национального Музея Истории Азербайджана. В статье затронуты вопросы нахождения, сохранения в фонде и экспонирования материалов каменного века.

Среди находок каменного века, включенных в коллекцию, преобладают каменные орудия, найденные в памятниках Азыха и Таглара. Среди них особое внимание привлекает гигантское орудие массой 4-5 кг - гигантолит, обнаруженное в VIII слое при раскопках в 1974-1975 годах в Азыхской пещере. В статье также подчеркивается значимость экспонирования этого орудия, который представляет культуру Гуручай.

Другими образцами археологического наследия Карабаха, привлеченные в статью, являются артефакты, обнаруженный в памятниках Чалагантепе, Исмаилбейтепе и Фармантепе. Эти артефакты состоят из трепанированного черепа, домашней утвари, пращей, сырцовых кирпичей и каменных орудий. Эти образцы, датируемые VI-IV тысячелетиями до н.э., являются ценными материальными источниками, отражающими образ жизни земледельческих и скотоводческих племен Карабаха.

Ключевые слова: Азых, гигантолит, Таглар, трепанированный череп, Исмаилбейтепе, пращи, Фармантепе, коллекция



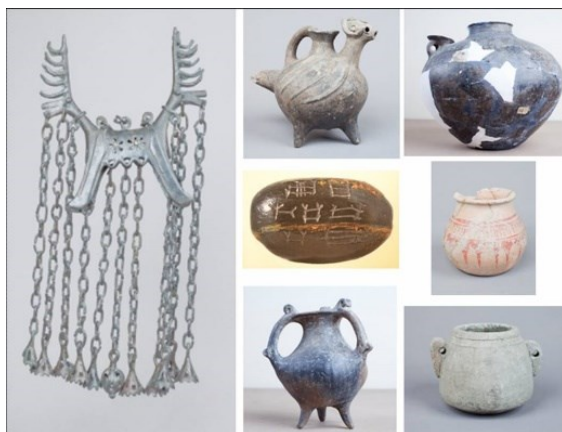
Şəkil 1. Y.Paxomov muzey əməkdaşlarını yeni arxeoloji tapıntılarla tanış edərkən



Şəkil 2. Ekspozisiyada arxeoloji materialın sərgilənməsi. Soldan: Ş.Sadıxzadə, Ə.Hüseynov, R.Məmmədov, V.Fomenko



Şəkil 3. Xəzər sahilində sualtı arxeoloji axtarışlar. Arxeoloq V.Kvaçidze (sağda) və ekspedisiya üzvü



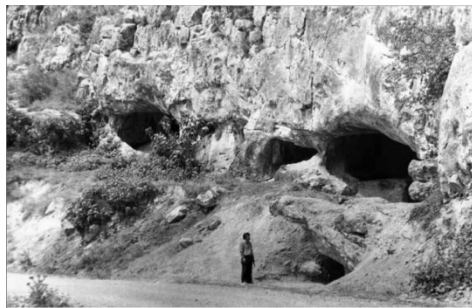
Şəkil 4. Milli Azərbaycan Tarixi Muzeyində qorunan arxeoloji tapıntılar



Şəkil 5. Muzeyin arxeoloji kolleksiyasındakı Azıx tapıntılarının ekspozisiyada nümayişi



Şəkil 6. Peleontoloq D.Hacıyev və arxeoloq M.Hüseynov azıxantropun alt çənəsini tədqiq edərkən



Şəkil 7. Tağlar mağarası.



Şəkil 8. Muzey əməkdaşlarının iştirakı ilə İsmayıl bəxtəpə abidəsində arxeoloji qazıntılar (2012-ci il)



Şəkil 9. İsmayıl bəxtəpə abidəsindən tapılmış arxeoloji materiallar: saxsı təsərrüfat küpləri, gil sapand daşları, daban daşı, bişmiş kərpic



Şəkil 10. Trepanasiyalı köllə. Çalağantəpə.



Şəkil 11 Tağlar mağarasının daş alətləri